

Edgar B. Maranan

Noong Minsang Ako'y Batasa Isang Nayon Sa Gunita

Tayo'y nabubuhay, tayo'y nagsasalaysay. Ang mga yumao ay patuloy na nabubuhay sa pagsasalaysay natin ng kanilang mga kuwento. Ang nakaraan ay nagiging bahagi ng ating kasalukuyan, samakatwid ay ng ating kinabukasan. Bilang mga indibidwal at isang lipunan, kumikilos tayo sa panahon at bumubuo ng isang makahulugang kasaysayan ng tao. Ang pagiging tao ay pag-iisip at pagdama; paglilimi sa nakaraan at pangangarap ng kinabukasan. Tayo'y dumaranas; binibigyang-tinig natin ang karanasan; ang iba'y nililimi ito at binibigyan ito ng bagong anyo. Ang bagong anyong ito ang nakakaimpluwensiya at humuhubog sa kung paano dadanasin ng susunod na salinlahi ang sarili nilang mga buhay. Kaya mahalaga ang kasaysayan.

- Gerda Lerner, *Why History Matters*

1. Ang batang may tatlong púsod at pugad

Alas-singko at magbubukang-liwayway. Kasabay ng unang pagtilaok ng manok, tulad ng nakagawian ng kaamahan sa aming nayon, inubos ng aking ama ang isang magasin ng 45, anunsiyo sa daigdig na sumilang na ako. Sumirit sa langit ang mga tingga.

Noong gabing nakaraan, maaaring may gumuguhit na bulalakaw sa langit. Bahagi ito ng aking mga alaala ng aking nayon. Sa aking paglaki, walang gabi sa aming nayon na di kakikitaan ng bulalakaw ang sakdaldilim na kalawakan, at lalo silang maliyab sa tingin palibhasa’y walang ilaw sa buong nayon maliban sa andap ng gasera sa mga bahay-bahay. Di lamang tulad ng anino sa lupa ng ibong lumilipad sa langit ang buhay ng tao, tulad na nasasaad sa lumang Talmud—para din itong pansamantalang liwanag na lumilitaw sa walang-hanggang dilim ng kalawakan. Sa paglaki ko, maririnig ko sa matatanda na lumilitaw ang ganitong katatakhan sa kalawakan sapagkat “umiipot ang mga bituin”, at malalaman ko rin sa aking ina na noong bata pa ako’y gustong-gusto kong marinig mula sa kanya ang kundimang may pamagat na "Bulalakaw," inaawit-awit ko pa raw ito kahit hindi ko nauunawaan ang ibig sabihin at pamali-mali pa ang pagbigkas ko ng mga titik. *Buyayakaw, ayun, bliklang kisap, blikla ying nawaya, ayoko ya ng ganung yiwanak.*

Sa aking paglaki, hindi magiging parang bulalakaw lamang ang aking pagkahumaling sa mga kababalaghan, katatakhan, at katotohanan ng buhay at kalikasan—mahihilig ako sa astronomiya ng kalawakan at agham ng kapaligiran bago ko pa man matuklasan ang mga hiwaga ng pakikipagrelasyon, ang rubdob ng pakikisangkot sa mga usaping panlipunan, at ang pakikipamuhay at pakikipagtalik sa musa ng panitikan. Higit sa lahat, matututuhan kong magpahalaga sa nakaraan.

Isinilang akong madilim na madilim pa ang madaling araw sa nayon ng Cupang, isang maliit na tuldok sa mapa ng Pilipinas, sa bandang kanluran ng lalawigan Batangas, sa amang tubong nayon at sa inang tubong Malabon na noo'y matao nang kanugnog o arabál ng Maynila, kaya't sa aking kamuraan ay magpapalipat-lipat ako sa kanayunan at kalunsuran, nilalanghap ang magkaiba nilang hangin at kultura, nalalalahan ang magkaiba nilang kaugalian at pagkain, nalilibang sa magkaiba nilang aliwan at tanawin. Isinilang ako sa ilalim ng malabay na punong mangga, sa isang kubong walang silid at ang sahig ay mga biyas ng kawayan, at ang tahanang ito ay nakatirik sa isang ulilang burol na nasa gitna ng *ilaya* at *ibaba*—magkaibang direksiyon anaki'y ng buhay, ang isa'y pabalik sa Maynila (at patungong banda pa roon sa bulubunduking hilagang Luzon, na titirhan ko nang pinakamatagal magmula sa gulang na apat na taon) at ang isa nama'y patungong aplaya, sa pinakalunduyan ng Batangas na marahil ay siyang pinagmulan ng aking mga ninuno.

Ngunit magkatulad lamang para sa akin ang pamamasyal sa *ilaya* at sa *ibaba*, sapagkat sa magkabilang direksiyon ay marami pa rin kaming kamag-anak na nangaiwan nang kami ay lumikas patungong bulubundukin sa hilaga ilang taon pagkatapos ng giyera, mga kamag-anak na kay sarap balik-balikan at dalaw-dalawin taun-taon, tuwing bakasyon ng mga mag-aaral, kay sarap kakuwentuhan sapagkat alam mong kasabay noon ay pakakainin ka ng pinakamabangong sinaing na bigas na *kinanda* (anong panama ng mga wagwag at sinandomeng ngayon?) na may kasamang mamula-mulang kibal, na sasabayan ng kapapangat na tulingan o tambakol, at masusustansiyang gulay tulad ng dahon at bunga ng malunggay, kalabasa, patola at bagó, at pagkatapos ay susundan ng minatamis na irok, o kaya'y makakilig-butong halo-halong pinakalangit-langit lalo na kung tag-araw.

Bagamat isinilang ako sa tahimik, di-bukambibig na nayon ng Cupang na isa lamang sa mga nayon ng makasaysayang bayan ng Bauan, lumaki ako sa lamig ng malayong lungsod ng Baguio sa ituktok ng hilagang bulubunduking rehiyon ng Kordilyera, at bumabalik lamang sa sinilangang nayon tuwing bakasyon sa kasagsagan ng tag-araw, sa Abril at Mayo.

Sunod ang aking layaw sa aking mga pinsang taganayon, ipinagamalaki nila akong bunsong kamag-anak na nagbibigay-karangalan sa angkan sa pamamagitan ng kanyang mga medalyang ginto sa paaralang pinatatakbo ng mga misyonerong Belhiko sa Kordilerya at iba pang lugar sa Hilagang Luzon. Ako lamang ang pinsan na kapag nagkasama-sama na kami sa mababang dulang na siyang hapag-kainan ay siyang tanging hinahainan ng piniritong itlog na sariwa pa mula sa kaisai-isang pugad ng manok sa silong ng bahay. Kung minsá'y maisipan nila akong biruin, at kunwa'y may ituturong bagay sa malayo at pagtingin ko uli sa dulang ay wala na ang piniritong itlog, naitago na pansamantala sa ilalim nito, at palilitawin lamang kapag ako'y nasa bingit na ng pagngalngal at pagdarabog.

Ngunit sila rin ang mangangalaga sa akin habang ako'y nagbabakasyon, kundi man sa mga tiyanak sa looban, kapre sa puno ng lukban, at tikbalang sa bubungan, ay sa anumang kapahamakang maaaring danasin ng isang batang di-sanay sa buhay sa nayon. Madalas ay isinasama nila ako sa luwas, na pinagsasakahan nila ng kapirasong lupang natatamnan sa palay, at sa paulit-ulit kong pagsama ay papayag na rin silang sumakay ako sa likod ng bakang humihila ng araro, o kapag panahong dapat bungkalin ang lupa ay pinapayagan nila akong maupo sa kawayang kalmot na may matutulis at malalaking tinik na humihiwa sa kayumangging-pulang lupa, biglang paghahanda nito sa itatanim na mga punla.

Matagtag ang pagsakay sa kalmot, lalo na para sa isang batang ang katawan ay hindi bihasa sa gawaing-bukid, sa mga siit na bigla na lamang susulpot mula sa lupa, at sa matinding tama ng araw, ngunit lahat ng ito’y tiniis ko dahil sa isang di-maipaliwanag na pagkaakit sa ritmo at amoy at mga imahen ng buhay sa parang, at katuwaan na rin maging ang biglang paglitaw mula sa likuran ng baka at pagbagsak sa nababasag na lupa ng mainit na tumpok, na sabi noon ng nakatatanda sa akin ay lalong nagpapayaman sa lupang pinanggagalingan ng ikinabubuhay ng tao.

Hindi masusupil, mapanghihina ng init ng tag-araw ang tuwa ng isang batang nakasuot ng balanggog at tumatalbog-talbog sa ibabaw ng kalmot, at kapag patanghali na’y lalong sumidisidhi ang pananabik sapagkat pagtirik ng araw ay hudyat na ng pagpapahinga sa ilalim ng malabay na puno sa gilid ng sakahan—alin sa mangga, akasya, o sinigwelas—upang sa lilim ay pagsaluhan ang baon naming kanin at sinaing na tulingan o pangat na dulong.

Samantala, sa Malabon, tiniis ko ang makapal na usok mula sa tambutso ng isanlibong dyipni, ang sari-saring mga amoy—kanal at imburnal, dumi ng tao’t aso sa mga pilapil na nakapagitan sa mga palaisdaan, palengke ng isda at karne, ngunit sa kabila nito’y nalibang naman ako dahil sa kabaitan ng mga kamag-anak at kaibigang di malilimutan: ang Tiya Edie at Tiyo Berto, ang Tiyo Peping at Tiya Sioneng, na aming tinutuluyan kapag nagbabakasyon kaming magkakapatid pagkagaling sa Baguio, at bago o pagkatapos magbakasyon sa nayon ng Cupang sa Batangas. Ang bahay ng mga Tiya Edie ay nararating mula sa kalsadang Heneral Luna sa pamamagitan ng makipot na Calle Herrera, na magkabila’y mga dikit-dikit na bahay, mayroong malaki’t nakaririwasa ang nakatira, mayroong maliit na pag-aari ng mga may munting kabuhayan, ngunit walang kaguluhan, walang mahilig sa basag-ulo, at may ilang paborito akong bahay sa kalyeng

ito. Sa kanto, ang sari-sari ni Mang Zoilo, na antayan ng dyip, at laging may nakalaang libreng pampalamig o pantawid-gutom. Susunod ang bahay ng Lola Rosing, pinsan ng Lola Posta, na manghihilot at mantatawas. Madalas akong nanonood sa kanyang paggagamot ng mga taong may pilay at iba't ibang kapansanan, mga naengkanto, at namamalikmata ako sa pamumuo ng mga patak ng kandilang pula sa isang palangganang puno ng tubig, at nahahirapan akong ipaliwanag ang namumuong hugis roon (para bang Rorschach Test kumbaga sa sikolohiya). Sasabihin niyang 'yun ang anyo ng taong kumulam sa kanyang pasyente.

Sa banda pa roon ay ang bahay ng aking Ninong Tosong at Ninang Juling, at ang kanilang mga anak na naging kalaro ko't kapalagayang-loob tuwing magbabakasyon ako sa Malabon. Sa Ninong Tosong ko narinig ang maraming gintong aral ng buhay, para siyang pastor na may payo sa lahat ng katanungan tungkol sa buhay, at sa bawat taong lumapit o bumati man lamang sa kanya. Kinakapatid ko ang anak nilang si Jovit, at isa sa pinakamaagang lungkot sa aking buhay ang kanyang di-napapanahong kamatayan: kasama ang nobyo, nasa huling taon na sila ng hay-iskul noon, ang kanilang sinasakyang kotse ay nasalpok ng tren sa Calamba. Nadurog silang dalawa at ang lahat nilang pangarap sa buhay. "Ikinasal" pa rin sa simbahan ng Malabon ang dalawang bangkay na nasa magkahiwalay na kabaong, ngunit sa iisang puntod lamang sila inilibing.

Lampas pa nang kaunti at papasók sa isang eskinita ay ang bahay ng Lolo Peping na isang biyolinista at dalubhasa sa musikang klasikal. Nang sabihin kong mahilig ako sa mga kanta ni Mario Lanza, natawa lamang siya. "Iho, hindi lamang siya ang tenor sa mundo, meron pang ibang magaling. Nadinig mo na si Gigli?" Maghapon akong nakaupo roon, nakikinig sa kanyang mga antigong plakang di niya marahil ipagpapalit sa ginto. Mas malapit sa bahay ng mga Tiya Edie ay ang

bahay naman ng mga Inggong Ebo at ng mga anak nito na karamihan ay matandang dalaga. Isang paraiso ang tingin ko sa bahay na ito, sapagkat nasa kanila lahat ang mga pangunahing komiks noon. Dadaan ang mga oras ay di ko namamalayan, sapagkat nasa daigdig ako nina Alfredo Alcala, Nestor Redondo, Amado Castillo, Tony Velasquez, Francisco V. Coching, Pablo Gomez, at kung sino-sino pang batikang kuwentista at ilustrador ng pantasya at eskapismo, ng "kakaibang realidad." At sa pinakadulo, ang magkalapit na mga bahay ng mga Tiya Edie at nakababatang kapatid nitong si Tiyo Peping—himpilan, pahingahan, tirahan, at laging may nakahandang masasarap na ulam—sinigang at adobo, lahat ng klaseng lamandagat, lalo na ang paborito kong halabos na tatampal.

At sa banda pa roon, ang mga palaisdaan ng Malabon, na pinapasyalan namin upang panoorin ang naglulundagang isda, at ang mga bangkang de-motor na yao't dito, mula Letre hanggang Look ng Maynila, nang buhay pa ang ilog at hindi pa natatabunan ng "progresong" mausok at maingay, ng mga kongkretong sabdibisyon at "parkeng memoryal" o libingan, at ng nagsisiksikang populasyon.

Ang katapusan ng Mayo ay pagtatapos na rin ng aking masayang bakasyon sa Cupang at sa Malabon, at muli ay malungkot—bagama't pansamantalang pagkalungkot lamang—na sasakay kami sa Benguet Auto Line, aakyat pabalik sa Baguio, ang aking naging tahanan sa loob ng mahigit na 50 taon, isang malamig, tila Europa o Amerika na pook di lamang dahil sa klima't mga puno nito, ngunit dahil din sa paaralang pinasukan ko, na pag-aari't pinamatnugutan ng mga madre at misyonerong Europeong siyang unang humubog sa aking murang kaisipan. Malalim ang pagkakasuloy ng aking ugat sa lugar na ito, palibhasa'y dito ko natikmang mabuhay nang ilang taon sa palengke, hindi lamang nagtitinda kundi sa tindahan mismo nakatira, bago kami nakaipon nang sapat upang makaupa ng maliit na apartment,

hanggang sa makausad-usad na sa kabuhayan at nagkaroon na kami ng sariling bahay.

Dito sa bulubunduking lungsod ko rin unang naramdaman ang aking malalim na simpatiya—hindi lamang simpatiya kung hindi pakikiisa—sa mga katutubong sa aking paglaki’y sisikapin kong alamin ang kasaysayan, ang kultura, ang kawalang-katarungan ng pagtrato sa kanila, at ang pakikiisang ito ay madarama ko hindi lamang sa Kordilyera, kundi maging sa mga dinalaw kong bundok sa Mindoro, Palawan, at Mindanao, sa isang panahon ng aktibismo at adbokasiya. Pagkatapos ng matagal ding pagkakawalay dahil sa pagtatrabaho ko sa ibayong-dagat, nakabalik na rin ako sa wakas sa bayang sinilangan, at nagbabalak na akong manirahan sa bulubunduking lungsod na ito. Ngunit sa pana-panahon ay lagi’t lagi kong babalikan ang Cupang at Malabon, upang muling tuntunin ang nakaraan, sariwain ang mga alaala ng aking mga lolo at lola at iba pang kamag-anak na namaalam na, silang naging bahagi ng aking maagang kasiyahan, at pagkatuklas din sa malulungkot na bahagi ng buhay.

2. Pagsabog at liwanag

Sa pagwawakas ng digmaan sa Pasipiko, nanumbalik ang kapayapaan sa Cupang.

Ang pinakamatingkad na "alaala" ko ng aking pagiging sanggol—at tiyak na ito’y hindi gunita kundi ang namuong impresyon sa aking utak ng isang pangyayaring paulit-ulit kong maririnig at paminsan-minsa’y mapapanaginipan (nang may palabok) habang ako’y lumalaki—ay ang tila-katapusan-ng-mundong pagsambulat ng nakaimbak na mga bombang Amerikano sa kanugnog naming nayon ng Asis.

Ang insidenteng ito ang yumanig nang husto sa aking ama, na noon—bukod sa pamamasukan sa motor pool ng US Army sa kapitolyo—ay sumasama sa ilang mga kababata sa pangangalap at pagsusupot sa

mga sakong abaka ng kulay-dilaw na pulburang nakukuha mula sa mga bombang di sumabog at pinupukpok upang buksan ang mga ito at alisan ng kanilang nakamamatay na karga. Nadekomisyon na ang mga bombang ito, bagama't delikado pa rin, at itinambak na lamang sa mga depot na nakakalat sa probinsiya, at natatanuran ng mangilan-ngilang sundalong Amerikano at Filipino. Ang mga nakasupot na pulbura ay ibibiyaha naman ng pangkat ng aking ama sa Kabisayaan matapos ipuslit sa pagmamanman ng mga konstable at MP, at lulan ng lantsa'y ilalako nila ito sa mga maralitang mangingisda na naghahangad mapalaki agad ang kanilang huli sa dagat.

Sa lakas ng pagsabog, narinig ito sa poblasyon ng Bauan at hanggang sa kapitolyo ng probinsiya. Naroon ang aking ama noon sa pinapasukang motor pool, at pagkarinig sa pagsabog ay dagling sumakay sa isang trak na pampasahero, kasama ang ilan pang kaibigan at kamag-anak na taga-Cupang, upang umuwi at alamin ang nangyari. Napagpira-piraso nila ang buong pangyayari. Si Moises, na pinsang buo niya, ay nakasakay sa isang 1,200-librang "aerial demolition bomb," karaniwang inihuhulog mula sa mga dambuhalang eroplanong pambomba. Pinupukpok nito ng martilyo at sinsil upang tanggalin ang pinakaulo ng bomba at mabuksan ang imbakan nito ng pulbura, nang maganap ang aksidente. Ang hindi na nila napag-alaman ay kung ano talaga ang lumikha ng pagsabog—maaaring nagkamali ng pukpok, o may naghagis ng sinding sigarilyo. Walang makapagkuwento sapagkat lahat ng nasa tinggalan ng bomba ay nasawi nang sunod-sunod na sumabog ang patong-patong na hilera ng mga bomba ng Amerikano, at may pangingilabot pa rin ang aking ama nang minsan ay naikuwento niya sa akin kung paano nila hinanap ang nagkahiwa-hiwalay na mga bahagi ng katawan ng mga nasabugan, kung paano nila winalis at inipon sa isang lalagyan ang mga natugnaw o nadurog na laman at buto at pilas ng damit ng inakala nilang katawan ng dating Moises,

at kung saan-saang puno at dawag nila nakuha ang mga lasog-lasog at putol-putol na mga kamay at paa at nangahiwalay na ulo ng mga biktima ng aksidenteng iyon.

Noon nagpasya ang aking ama na huwag nang ituloy ang pagnenegosyo ng pulbura sa malalayong pulo ng Kabisayaan—kay raming napaasa, at nangasawi, sa mapanganib na hanapbuhay na iyon, at naisip rin niyang baka naman sa bawal na paglalako ng pulbura ay malagim din na wakas ang kanyang kasapitan. Buo na ang pasya, at para bang paninikis ng tadhana sa mga taganayon, may isa pang pagsabog na naganap, sa nayon ng Muzon sa bandang ilaya pagkaraan ng ilang buwan, at tulad ng naunang insidente, ang buong tinggalan ng bombang insendyari o panunog ay sumambulat, tangay sa hangin at sa nakapaligid na parang ang nawarat na asero at nadurog ng katawan ng tao, at nag-iwan pa ng isang dambuhalang hukay na pagkakasyahan ng eskuwelahang malapit lamang sa pinangyarihan.

Maliban sa dalawang pagsabog na iyon, at ilang manaka-nakang patayan o saksakan sanhi ng matatandang alitang humahantong sa ubusan ng lahi na karaniwan na noon sa kanayunan, ang Cupang ay bumalik sa pagiging tahimik at maaliwalas na lupain pagkatapos ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Silang mga nakatira doon sa buong buhay nila, pati na yaong nagsilikas sa ibang panig ng Pilipinas subalit bumabalik-balik para dumalaw sa mga naiwang kamag-anak—kagaya naming nandayuhan sa Kordilyera ng hilagang Luzon—ay nagpatuloy sa pagdiriwang ng taunang mga ritwal ng buhay-nayon, at iyon ang masayang panahong aking nagsinan mula sa aking pagkabata hanggang sa aking pagtanda.

3. Flores de Mayo

Lagi'y malakas na ulan sa buong kapuluan ang pagbati ng Hunyo. Baha nga sa punong lungsod ng bansa, subalit nananariwa naman

ang sakahang bukid sa kanayunan. Kakatwang ang Flores de Mayo sa Cupang ay hindi sa buwan ng Mayo kundi sa unang araw ng Hunyo, gayumpama'y natigib pa rin ang aming Pista ng Mahal na Poon ng kasayahan, kabanalan, at kabusugan, kahit kung minsan ay inuulan ang aming prusisyon. Bisperas pa lamang ng pista ay naglipana na sa buong nayon ang mga kabinataa't kadalagahan, namumupol ng mga rosas, rosal, tsampaka, kalatsutsi, kosmos, adelpa, bogambilya, gumamela, at kung anu-ano pang bulaklak, na ipapalamuti sa mga arko at karosang gagamitin sa dalawang prusisyon, at itutundos sa mga biyas ng puno ng saging upang gamitin sa pag-aalay sa Birheng Maria sa dalawang tuklong o kapilya ng Cupang.

Sa maraming bahay, nagkukuluan sa malalaking talyasi at kaldero ang mga karneng baboy at baka at manok sa sari-saring sarsang pinapula ng atsuwete, samantalang ang mga latang tatak Rizal na dati'y kerosene ang laman ay pinaaapuyan na rin upang lutuin ang malagkit na sumang bigas at kamoteng kahoy na walang kasinsarap sa buong Pilipinas, habang ang sinumang mahahagilap na katulong sa pagluluto ay nagbabayo na ng nilagang balinghoy, nagkukudkod ng niyog at pumipiga ng katas ng ginadgad upang gumawa ng nilupak at maruya.

Mayroon namang namamaraka ng serbesa sa bayan at isinisilid sa mga sakong may bloke ng yelo at ipa ng palay at nakabaon sa lupa upang pagpicingan sa mismong araw ng pista, sapagkat noon ay wala pang mga refrigerator sa aming nayon, at bihi-bihira pa ang icebox. Ilang araw bago sumapit ang kapistahan, datingan na ang mga taga-Cupang na nangibang-bayan—mula sa iba't ibang panig ng Luzon, Kabisayaan, at Mindanao. (Ilang taon pa ang lilipas, at mayroon na ring mangilan-ngilang mga OFWs na uuwi sa Cupang upang makipamista.) Naroon na rin kaming magpipinsang taga-Baguio, di-alintana ang init ng probinsiya dahil sa napipintong kasayahan at kabusugan ng mata at tiyan.

Sapagkat halos nasa gitna ng nayon ang bahay, nalubos ang aming kasiyahan sa pagkakaroon ng dalawang magkasunod na selebrasyon ng pista sa ilaya't sa ibabá. Sa unang araw, hapon pa lamang ay kagulo na ang buong nayon para sa idaraos na prusisyon, na tutulak pagkagat ng dilim. Halos lahat ng sumasama sa prusisyon ay may tangang kandilang may kartong panahod ng mainit na patak nito. Lahat ay umaawit ng *Dios Te Salve* o nagdarasal, habang buong paghangang minamalas ang kanilang paboritong sagalang magara ang suot, naka-meykap, at naiilawan ng mga sandaang-watt na bombilyang binibigyang-buhay ng generator na hila-hila sa kariton. Bawat binibini'y maliwanag pa sa bombilya ang ngiti, pakiramdam marahil ng bawat isa'y siya ang pinakatampok na bituin ng gabi, gayong meron na ngang mutya ng nayon sa katauhan ng mapalad na Reina Elena.

Nagwakas ang santakrusan sa tuklong na tigib na at napaliligiran pa ng tao, halos ng buong nayon, na sabik makapanood ng Pag-aalay sa Birheng Maria. Pagkatapos ng mga panalangin, may biglang magpapasimuno sa pag-awit ng *Halina't tayo'y mag-alay ng bulaklak kay Maria*— isang paulit-ulit at nagpapatong-patong na linyang hindi na yata matapos-tapos buong gabi, habang magkakatuwang na lumalapit ang mga mag-aalay at kanilang mga konsorte sa altar, bitbit ang mga tundos ng bulaklak sa paanan ng imahen ng Ina ng Diyos.

Ang pinakahuling pista at prusisyong nadaluhan ko ay halos dalawampung taon na ang nakararaan. Isinama ko ang dalawa kong anak na noon lamang makakapamista sa nayong sinilangan ng kanilang tatay. Tuwang-tuwa sila sa pag-ilaw sa prusisyon, at marami ang nakapansin marahil na sila mismo'y di malayong maging sagala at konsorte kung sila'y naging tagaroon. Ako nama'y walang sawa sa pagkuha ng mga retrato, at ang kasayahan ng prusisyon ay nakapagpaalaala sa akin na noon, naging pangarap ko rin ang sana'y kunin akong Constantino, ang munting emperador na nakasuot-

maharlikang-Kastila o guwardiya-ng-Papa-sa-Roma na may hawak na espada habang sinasabayan ang kanyang inang si Reina Elena sa kanilang mahabang paglalakbay sa Banal na Lupain upang hanapin ang krus na kinapakuan ni Hesukristo...hanggang sila'y makarating sa isang nayon sa Ikatlong Daigdig, upang salubungin ng mga arko at banda, at ilawan ng mga kandila at bombilya, habang walang tigil ang usalan ng sari-saring misteryo ng rosaryo.

Lalo na pa kapag nakabihis na ang mga dalagita't dalagang nayon bilang Reina Elena, Reina Mistica, Reina Justicia, Reina Sentenciada, Divina Pastora, Reina Mora, Reina Abogada, Reina de las Flores, Reina Banderada, pati na ang tagapamansag ng mga birtud na sina Fe, Esperanza at Caridad, hindi mo maiaalis sa isang lalaki, kahit paslit pa lamang, na usbungan ng kung anong damdamin habang nakatitig sa mga mas matandang babaeng yaon na may kolorete ang pisngi, makintab ang suot na hakab sa katawan, may korona at palamuting alahas, may pulbos ang liig at dibdib, at kadalasan ay malalayong pinsan pa ang mga dalaga't dalaginding na ito na marahil ay hindi mo na makikita uli sa buong buhay mo.

Nang ako't ang dalawa kong anak ay nagbiyahe sa Cupang upang dumalo sa pinakahuling pistang yaon bago ako naglakbay-dagat, sumakay kami sa bus ng B.T.Co. na Ford patungong lungsod ng Batangas, sa halip na Lemery, kaya't hindi ako pamilyar sa rutang aming dinaanan. Mula sa kapitolyo, sumakay kami ng dyip na dadaan sa Cupang pa-Muzon hanggang Lemery. Sinisipat kong mabuti ang hilera ng mga bahay, na sa pagkakatanda ko'y pinagmukhang matanda ng araw at ulan, nakatagilid sa panay-panay na hampas ng hangin, nisnis ang mga bubong na nipa o anahaw, kung yari sa kahoy ang mga dingding ay bitak na o may nabubuong landas ng anay, baluktot ang mga lumang haliging sintigas ng bato, kung kapis ang bintana'y marusing na sa alikabok, samantalang namamayagpag naman ang

nagpapagaraang pula't lila, kulay rosas at biyoleta, puti at kahel na mga kulay ng matinik na bogambilya.

Hinahapan ko ang mumunting tindahang sari-sari na nasa silong ng bahay o nasa mataas na lupa, mga templo ng tuwang mga barandilyang bakal upang di mo kara-karakang madudukwang ang mga garapon ng biskuwit, kendi at babolgam, pilipit at panutsa, habang nangaghilera naman sa dingding ang mga de-latang ulam at palaman—sardinas at pusit, mantekilya at matamis na bayabas—habang kaming mga paslit ay kimkim ang ilang sentimos at nag-iisip kung saan aaksayahin ang maliit naming yaman.

Nakalampas kami sapagkat wala na ang mga dating palatandaan. Ang mga kubong ninuno ay nahalinhan na ng mga bagong-gawang bahay—bunggalo o dalawang-palapag na tahanan—na yari sa kongkreto, tisa, at de-kolor na aluminyong bubungan—ang pinakamahalagang naipundar ng mga taganayong nangibang-bayan at umuwing taglay ang pinagpuhanang “katas ng Saudi” o “katas ng Amerika.” Dagdag pa ang stainless na dyipning pampasahero't pangnegosyo o panggala't panliwaliw ng bagong-ginhawang pamilya ng bagong bayani ng Pilipinas—ang OCW (na di-naglao'y tinatawag nang OFW). Isa lamang ang Cupang sa libo-libong mga nayon sa Pilipinas na nilisan pansamantala ng mga kalalakihan at kababaihang dumanas ng hirap at pagod at madalas ay pang-aabuso sa kamay ng dayuhang amo, makapag-ipon lamang ng kitang dolyar na magiging yamang-piso na dati'y sa pangarap lamang makikita, o kikitain.

Sa harap ng maraming bahay sa Cupang, kabit-kabit na anakí'y mga medalya ng kagitingin ang mga pangalan at mga titulong nakamit ng magkakapatid o magkakaanak, nakaukit sa kahoy o sa bronse: doktor, dentista, inhinyero, abogado o abogada, akawntant, nars, medical technologist—na ilang taon ding naglamay sa mga pamantasan ng kapitolyo ng probinsiya o sa Kamaynilaan, mga napapag-aaral sa pawis

ng kanilang mga magulang o nagsakripisyong nakatatandang kapatid na naglinang sa parang, nagtinda sa palengke, naglako sa malalayong lugar – at ngayong mga propesyonal na ay nangag-alisan na patungong mauunlad na sentro ng bansa o nangibang-bayan na, at manaka-naka na lamang na makakadalaw sa nayong sinilangan, halimbawa’y kapag pista ng pasasalamat sa mahal na Poon at Patron ng kanilang mga ninuno.

Ang landas palabas ng Cupang ay hindi na lamang ang paahón tungong ilya o ang palusong tungong ibabá, kundi ang sanga-sangang mga kalsadang sumasanib sa dambuhalang haywey patungo sa mga pamayanan ng diasporang Filipino sa lahat halos ng kontinente ng ating mundo, isang pagtakas at paglikas na sa malas ay wala nang katapusan, habang mayroong maralita at mapangarapin na isinisilang sa ating mga munting nayon.

4. Alaala ng mga yumao

Naunahan ang Mamay Anong at Lola Rosa ng panganay nilang anak sa pagpapakabilang-buhay.

Si Kakang Angge ay naratay nang halos sampung taon sa isang sulok ng bahay, manaka-naka’y humihiyaw sa sakit na dulot ng karamdamang dumapo sa kanya – ayon sa matatanda’y dinapuan siya ng tuberkulosis ng buto, baka kanser pa nga, at kahit kailan ay di man lamang nadala sa isang ospital sa bayan, ilang taong tiniis ang sakit sa katawan, hinahampas na lamang ng kawayang patpat ang mga bahagi ng katawang kinapitan ng kirot, na para bang ang latay sa balat ay makakapawi saglit sa kanyang nararamdaman.

Ang kinalalagyan ng kanyang kama ay siya pa namang dinadaan patungong kusina at komedor ng bahay, at noong kabataan ko’t ako’y nagbabakasyon sa nayon ay naging katatakutan na ang pagbagtas sa kapisang agwat na iyon, sapagkat ang Kakang Angge ay simpayat

ng kalansay, at laging humihiyaw o kaya'y nagmumura, at hindi na nakikilala ang mga taong nakapaligid sa kanya, maging ang apat niyang anak na lalaking buong tiyaga at pagmamahal pa ring halinhinan sa pag-aalaga sa kanya, pagdadala ng arinola't paglilinis sa kanya hanggang sa huling sandali ng kanyang malungkot na buhay. Sa madalang na pagkakataong hindi siya tumutungayaw at minumura ang langit sa kanyang kinasapitan, nakaupo siya sa gilid ng kama at nakatanaw sa labas ng bintana, na para bang may inaantay na alam niyang kahit kailan ay hindi na magbabalik. Sa gayong mga sandali ng katahimikan nagagawa kong pumuslit sa kanyang likuran at tumungo sa kusina, komedor o batalan.

May katigasan ng loob ang Kakang Angge. Bata-bata pa nang mabiyuda sa unang asawa, nagpasiya siyang maglipat-nayon nang magkaroon ng pagkakataong makapagtrabaho sa ibang lugar. Umalis siya sa Cupang at nagtungo sa Tiaong sa kanugnog-probinsiyang Tayabas, na di-kalaunan, noong 1946, ay pinangalanang Quezon. Doon ay maaaring pumarti sa ani ang bawat tumulong sa gawaing-bukid, at nilubos niya ang pagtatrabaho upang makapag-uwi ng kanyang kabahagi sa palay na iimbak na pagkain o kaya'y ipagbibili sa taganayon upang may kaunting kitain. Sa isang pagdalo-dalo sa Tiaong, nakilala niya si Ponso na siyang magiging ikalawang asawa pagkatapos ng yumaong Tomas, ngunit pagkaraan lamang ng maigsing panahon ay dinapuan siya ng matinding karamdaman at napilitan siyang umuwi sa Cupang, hindi kasama ang asawang si Ponso, at sa susunod pang sampung taon ay mala-impiyernong pagdurusa ang kanyang dinanas.

Wala nang hihigit pang siphayo kaysa sa maunahan sa hukay ng anak, bagama't kung iisipin ko ngayon ay maluwap na ring tinanggap ng aking Mamay Anong at Lolang Rosa ang pagtatapos ng kalbaryo ng kanilang panganay, at pantay lamang sa kanilang puso ang pighati at paglaya. At tiyak kong sa puso nila'y nagpapasalamat na rin sila sa

Poong Maykapal — ang laging nasasambit ng aking lola — na sa kanyang pamumudmod na awa sa sangkatauhan ay naanggihan na rin ng Diyos ang Kakang Angge at pinalaya sa walang-pangalawang paghihirap, kung bakit nga lang hindi Niya ito nabasbasan ng kalusugan ng katawan at kaligayahan sa pag-ibig noong ito’y isa pang marilag na nilalang at puno ng buhay.

Sa retratong kuha sa harap ng altar ng simbahan sa Bauan, napapagitnaan ng Mamay Anong at Lolang Rosa ang kabaong ng kanilang panganay na anak, ang una’y waring nasairan na ng hinagpis at nakatanaw na lamang sa malayo, suot ang kupas nang mahabang-manggag na barong kinalkal sa lumang baul na amoy kampo at nakasapatos ng puting gomang Elpo — mga kasuotang inilalabas lamang sa patay at piyesta — samantalang ang ikalawa’y tunay na larawan ng Mater Dolorosang tampok sa kanyang mga kalmen, walang katinag-tinag sa pagkakatitig sa benditadong salamin ng kanyang babaeng anak na sinubok ng langit at hinaplit ng sákit at paghihirap.

Isang araw noong taong 1965, inilibing namannamin ang aking Mamay Anong. "Amang Tanda" ang tawag sa kanya ng aking nakatatandang mga pinsan, palibhasa’y hasa sila sa sinaunang wika ng Batangas, at lumaking nagsasaka ng kapisang lupa sa linang na kinalakhan din ng kanilang mga ninunong magsasaka, mula sa mahabang daloy ng kung ilang salinlahing nakasingkaw sa gawaing pambukid. Ang mga alaala ko ng paglilibing na yaon sa lumang sementeryo ng Bauan ay parang pelikula ng pinaghalong sepia at itim at puting mga gunita, at ang larawang nabubuo ay mga abuhing punong-kahoy na payat at baluktot, putlain o putikan ang mga puntod at ang iba’y malapit nang matungkab at mabutasan, lumalatag ang mga abuhing alon ng ulap na tumatakip sa pagkainit na araw sa katanghalian, papadilim na ang langit, at ang mga naglilibing ay nakasuot ng mga damit na kakulay ng nagluluksang lupa.

Sa tila-pelikulang-gunita na ito ng libing ng Mamay, ang di makatkat na sandali ay ang paglalakad ko, katabi ng aking ama, sa likuran ng makintab na karong itim, at pinapanood ko ang repleksiyon naming mag-ama, kay liit, kay payat ko noon sa tabi ng aking matikas na ama, at kami'y kapwa nakakintal sa nakasisilaw na likuran ng karong makinang ang bakal at malungkot ang kurtina, at tinutunton namin ang landas patungong huling hantungan ng isang mahal sa buhay. Sasampung taon pa lamang ako noon, ngunit may pakiramdam na ako ng kilabot sa dibdib. Ang kintab ng karo ay parang bolang kristal sa aking mata, na sinasayawan ng madidilim, mailap na mga hugis ng darating.

Pagpasok samenteryo ng ililibing, ang "Ave Maria" ni Bach-Gounod ay nagiging lalong makatindig-balahibo at nakapagpapalumbay, at para bang ang musika ay nanggagaling sa isang korong nasa langit samantalang alam ng lahat na pinapatugtog lamang ito ng isang magaralgal na ponograpo sa loob ng karo. Lalong kumukulimlim ang langit, nagdadalamhati ang kapaligiran, nangangalirang ang mga puno't damuhan, at ang larawan ng mga naiwan na nakapaligid sa kabaong sa loob ng kapilya ng sementeryo – ang iba'y nakatitig sa pagmumulan ng pagsabog ng flash, ang iba'y nakatuon ang paningin sa kuwadradong salamin ng kabaong upang mandí'y pahabain pa ng ilang sandali ang kanilang alaala ng yumaong mukha – ay magpapaalaala sa akin sa mga darating pang taon ng mga larawang kuha ng isang Sebastian Salgado: mga itim na belo, damit at laso, inalmirol na puting kamisadentro, mugtong mga mata o patuloy na umaagos na luha at mga hapis na mukha, at lahat ay handa nang maikintal sa isang retratong rekwerdo ng ating mga huling sandali kapiling ang isang mahal sa buhay, na habambuhay na lamang mananahan sa isang pahina ng ating album.

"Buháy na ninuno" ang una kong pagkamalay sa aking Mamay, sapagkat bukod sa kanyang kulubot na balat na tadtad ng mga taling o

nunal, gurlis at pilat at mga buhok na tumutubo sa tainga't mga bukol sa katawan, mamasa-masang butas ng ilong, kulay abong mga mata na laging ginigitawan ng muta sa isang sulok (o ng luha, sa sandali ng pamamaalam), ay baluktot na ang kanyang katawan na mula baywang hanggang ulo ay halos lalatag na yata sa lupang nilalakaran niyang mabatong landas, masiit na agbang, o mainit na aspalto, sa araw-araw niyang pagganap sa kanyang mga tungkulin: manguha ng kumpay para sa baka, magsibak nang walang kapaguran gamit ang palakol na halos ay simbigat niya at bago ibagsak sa mga piraso ng kahoy o kawayan ay tila nakabitin nang matagal sa hangin sa bagal ng kanyang ritmo, panatilihing maayos ang tambak ng mga palay at kagamitang pambukid sa banlin sa ilalim ng bahay, kumpunihin ang mga kasangkapang pambahay o pambukid, at kung ano-ano pang masusumpungan niyang gawin sa bahay o sa looban.

Para sa akin, pinakamahalagang tungkulin niya ang taunang pag-aayos ng luma kong traysikel na may tatak na Columbia, na sa tuwing uuwi ako'y mukhang lalo pang giba kaysa noong sinundang taon, marahil ay sa kahihiram ng ilang mga batang pininsan sa nayon, at hanggang sa huling taon ng kanyang buhay, nagagawa pa rin niyang libiran ng alambre ang nakakalas nang paborito kong laruan, upang maituwid ang gulong nito sa harapan at ang hawakan, ang aking sasakyan sa paglalakbay sa maraming pantasya ng kabataan, sa pagkukunwang ito'y eroplanong sumisibad o tangkeng bumubulusok sa kahabaan ng burol mula kubong sinilangan sa bandang ilaya pababa, pabagtas sa silong ng sa tahanang-ninuno hanggang sa patag na looban nito.

Dalawang taon matapos pumanaw ang Mamay, ang Tiya Diday naman ang namayapa.

Sumunod sa panganay na si Kakang Angge, bida sa aming magpipinsan ang Tiya Diday – palakuwento ng nakakatawa, palatawa,

palabiro, palagagad ng boses, asta, at kilos ng mga taong tampulan ng pagpapatawa, mahilig magluto ng mga gulay at sabaw na pinakasapak ang lasa sa lahat ng natikman na namin, at napakaganda ng disposisyon sa buhay, gayong iisa lamang ang kanyang matang nakakakita. Kapag umuwi sa nayon ang mga kamag-anak mula kung saan-saang lupalop ng Pilipinas, mapapadalas ang paghinto sa bahay ng suki niyang tindera ng isdang may sunong na bilao sa ulo, upang mamakyaw ng pinakasariwa, tigmak pa sa dugong tambakol at tulingan para sa mga bakasyonista, o kaya'y matiyagang mamumupol ng mga talbos at ng malunggay, manunungkit ng eksotikong bagó na nagpapalinamnam sa anumang lutong gulay.

Tumandang dalaga ang Tiya Diday, at mula sa mga kuwentong narinig ko, ni hindi man lamang yata sinimpan ng pagtingin sa kahit sinong lalaki maging noong kanyang kabataan, at ang buong buhay niya'y ginugol sa paglilingkod sa mga magulang at sa pagtulong sa pag-aalaga ng kanyang maysakit na Ate Angge. Ang lihim niyang hindi agad nabunyag sa aming bata ay ang pagdapo sa kanya ng sakit na siyang nagpahirap sa kanya nang lubos sa mga huling taon ng kanyang pananahan sa mundo, at ni hindi namin nabatid ang kanyang paghihirap, sapagkat laging katuwaan lamang ang kanyang ipinapakita sa aming mga pamangkin niya tuwing kami ay uuwi sa Cupang pagdating ng tag-araw. Maiinit na halik sa pisngi at mahigpit na yakap, at pagkatamis na ngiting pagsilay ay kasabay ng paglitaw ng kanyang bahagyang nakautlaw na malalaking ngipin, na lalong nagpasaya sa kanyang "pag-umis" o pagngiti.

Sa kanyang mga sandali ng pananahimik, pagkapananghali naming lahat, habang tulog ang matatandang pinsan o kaya'y may lalakaran sa ibaba o sa ilaya, at ako'y magbabasa na ng nahiram na komiks o *Livawayway* sa kapitbahay, mauupo siya sa matigas na bangkitong kahoy, mamimintana, mangangalumbaba, itataas ang isang paa sa bangkito

pati na ang paldang abot-sakong, at magsisimulang humuni ng isang lumang himig, o umawit ng isang lumang kantang hindi ko alam, o biglang magkukuwento tungkol sa mga taong naging bahagi ng kanyang pagkabata (bagama't wala nga akong natatandaang kuwento ng pag-ibig). Nakatanaw – ang nag-iisa niyang mahusay na mata ay nakatanaw – sa malayo, lagpas pa roon sa mga dahon ng kaymito, lagpas pa roon sa matayog na kawayan sa silangan, at maya-maya'y patuka-tukaki na ang kanyang ulo, marahil ay nasarapan sa ihip ng hangin ng tag-araw, at mamaya lamang ay tulog na siya sa kanyang pagkakaupo. Isang araw – nasa Baguio kami noon – nakatanggap kami ng telegrama na nagsasabing malubhang-malubha na siya, at hindi ko alam noon na araw na lamang pala ang binibilang. Umarkila ang mga Itay ng bus, at kaming mga kamag-anak sa bundok ay nagsisibaba sa Batangas nang wala sa panahon.

Unti-unti na siyang iginugupo – bagama't kaming mga pamangkin ay walang kamalay-malay – ng kanser sa bituka. Ilang taon na pala ang kanyang kondisyon ng pagdurugo, nang hindi man lamang nabigyan ng tamang pagsusuri ng doktor, sabihin pang karampatang paggagamot. Nakahiga siya sa papag sa isang madilim na silid sa silong ng bahay, napapaligiran ng natitirang mga kapatid, at kalunos-lunos ang kanyang pagdaing sa tindi ng sakit na nararamdaman. Bakit ngayon ko lamang naiisip kung bakit wala siya sa ospital nang sandaling iyon? Ganoon nga ba kalala ang kanyang karamdaman at wala nang pag-asa? Ganoon nga ba kami kadahop sa ipampapadoktor at ipagpapaospital ng isang mahal na mahal sa buhay?

Kaming mga bata ay hindi pinahintulutang sumilip man lamang sa silid, huwag nang sabihing makapagpaalam sa aming minumutyang Tiya Diday, sa di malamang kadahilanan na naman. Kay raming mga mahalagang pagkakataon sa buhay na binabawalang sumali ang mga batang dapat ay lalong pinayayaman ang karanasan ng pag-unawa at

pakikidalamhati sa pinakamalungkot na sandali ng isang kapuwa. Sa labas, kinikilabutan kami sapagkat pakiramdam namin ay mayroong nagaganap na trahedyang malapit nang umabot sa kasukdulan, at wala kaming magawa kundi makinig na lamang sa mga anasan, sa impit na iyakan, at sa mahahabang pagdaing ng isang yumayao na nga sa buhay ay pinaparusahan pa ng pinakamatinding kirot sa loob ng kanyang matagal nang sumukong katawang-tao.

Tumataas-baba ang kanyang boses, kahambal-hambal sa pananawagan sa kanyang ina sa lupa at Ina sa langit, paulit-ulit at pahingal-hingal ang kanyang *Ina ko po!* Para kong nakikita ang aking lola, ang aming inang tanda, malapit nang malagasan ng isa pang anak, na nakaupo sa tabi niya sa gilid ng papag, pisil nang mahigpit ang palad ng Tiya Diday upang hindi agad ito makahulagpos mula sa mundo. Panay ang kanyang usal ng pinakamatinding panalangin sa tanang buhay niya, mga panalanging sa malas ay hirap na ring makarating sa Diyos Ama, Diyos Anak, Diyos Espiritu Santo, sa Birheng Mariang Ina ng Awa at Laging Saklolo, at sa sanlibong mga santo at santang nakahimpil sa lumang simbahan ng Bauan.

At dumating ang sandaling ang aking Lola Rosa naman ang namaalam.

Nang siya'y aking mamalayan, siya'y mababa, may pagkahukot, kulay pilak ang buhok na may kaunting hibla ng itim at abuhin, nakapusod nang maliit sa likod na may bakal o sungay na paynetang nakasukok, laging suot ang baro't sayang wari ko'y hindi na nagbabago, o baka naman marami siyang pares nito, at ang sayang itim ay laging sayad hanggang sakong, natutulog man siya o nagwawalis nang walang kapaguran sa looban at sa paligid ng bahay. Ang kanyang kabuuan ay nakapagpaala sa akin kay Lola Belay na nakalarawan sa matandang kartun na "Buhay Pilipino" sa *Livawayway*, at magkawangis nga silang tunay hanggang sa medyo patulis na baba pati na ang malaking butlig

doon, hanggang sa bahagyang nakalitaw na kamisola sa likuran.

Hindi ko siya nakitaan ng panghihina o pagkakasakit sa buong panahong napapadalaw ako sa Cupang tuwing bakasyon. Walang tigil sa pagkilos at paggawa ang aking Lola Rosa, tulad rin siya ng aking Mamay – nasa looban at nagwawalis ng tuyong dahon at nagpapausok ng mga puno upang mamunga ang mga ito, nagpapakain at nagpapaligo sa patabaing baboy, pumapasok sa kulungan ng manok upang tingnan kung nangitlog na ang inahin para sa aking almusal, hinihipan ang apoy sa dapugan kapag nagluluto ng kanin at ulam, kasama ang Tiya Diday, nag-aalaga sa maysakit na panganay na babaeng anak sa loob ng maraming taon, at gumigising nang alas-kuwatro ng madaling araw, walang palya sa buong buhay niya, upang manalangin sa Poong Maykapal.

Gabi pa ang alas-kuwatro ng umaga, pusikit pa ang dilim. Magigising na lamang ako sa makating banig kapag naramdaman kung bumabangon na siya. Mapapamulat ako sandali ngunit hindi ako kikilos, makikiramdam lamang at makikinig. Tatagal nang isang oras ang kanyang pagdarasal, at sa pagtatapos noon ay muli akong makakatulog. Naiilawan ang aming silid ng isang maliit na tinghoy, at malamlam ang liwanag nito sa kanyang mukha habang umuusal ng panalanging hindi na nagbago kahit isang kataga, at siyang naging panimula ng bawat bagong araw sa kanyang buhay. Magsisimula siya sa pag-aantanda, susundan ng ilang Ama Namin at Aba Ginoong Maria bago usalin ang mahabang litanya sa Birheng Ina ng Diyos, at hanggang sa aking paglaki'y tandang-tanda ko pa ang mga banal na katawagan kay Santa Mariang Ina ng Awa na saulado ng aking lola – Rosa Mistika, Tore ni David, Toreng Garing, Bahay ng Ginto, Kaban ng Tipan, Pintuan ng Langit, Tala sa Umaga, hanggang makaabot sa mga huling panalangin at sa unang pagtilaok ng manok sa pagbubukang-liwayway.

Noong mga huling taon ng kanyang buhay, wala na siya sa Cupang kundi sa Baguio, na kinaroroonan ng kanyang natitirang mga anak at lahat ng apo. Matagal nang namayapa ang Mamay, wala na ang dalawa sa tatlo niyang anak na babae, at sapagkat nag-iisa na lamang siya sa bahay namin sa nayon, nagpasiya ang mga anak niyang iakyat na lamang siya kung saan kami naroon, napakaginaw man para sa kanya. Sa amin, parang yelo ang ulan, kung minsan ay buo-buo pa ngang malamig na kristal na masakit din pag tama sa tao, di tulad sa Cupang na nagtatalo ang init at lamig ng ulan, at pagpatak pa nito sa lupa ay nagpapasingaw ng mabangong halimuyak ng mainit na lupa.

Sa Baguio, sapagkat nasa palengke lahat ang kanyang mga kamag-anak at nagtitinda sa kani-kanyang puwesto nang walang araw na lumiliban, naiiwan siyang mag-isa sa isang madilim at mahalumigmig na bahay na yari sa semento at wala man lamang harding mapupupulan ng bulaklak at mga halamang-tanim na mapipitisan ng kamatis at sili, walang looban na maaari niyang galugarin buong araw upang walisan ng tuyong dahon at ipot ng manok, walang punongkahoy na masisigaan niya upang ito'y pamulaklakin at pabungahin, walang parang sa kabila ng kawayanan na mapag-aanihan ng kamote at mais, walang kural na tahanan ng patabaing baboy, walang punong maaanihan ng malunggay, bagó, atis, kaymito, lukban, langka, mangga, saging at bayabas, walang kapitbahay na kakuwentuhan o kakilalang maya't maya'y dumadaan upang mangumusta, magmano, makibalita, magdala ng kakanin, magyaya sa padasal sa ilaya't ibaba, wala na siyang nakikitang kababata't kapanahon na kung di nagsipanaw na ay naiwan niya sa Cupang, at di na nga sila magkikita pa kahit kailan.

Ang bago niyang kapaligiran ay tigib ng di-nawawalang amoy ng gasolina at arangkada ng mga sasakyang akyat-manaog sa kalsadang-bundok, ang salitan ng malalakas na bagyo ng tag-ulan, sigid na lamig ng Kapaskuhan, at ng tag-araw. Isang araw ay bigla silang dinapuan ng

malubhang sakit at ilang araw, pagkatapos ay linggo, na walang malay sa ospital, kumikibot-kibot ang nakatiklop na talukap ng mata, normal na humihingang parang natutulog lamang—papatok-putok pa nga ang hangang lumalabas sa mga labi. Sa pag-asang nanunuot pa rin sa nahihimlay niyang malay ang aming mga salita at halik, patuloy namin siyang kinakausap at inaaliw at hinahagkan sa mga pisngi at noo at kamay, ngunit maliban sa mainit-init niyang hininga at pintig ng puso't pulso, walang palatandaang siya pa rin ang lola naming may kislap sa mata't madalas na ngiti, at isang araw ay hinayaan na namin siyang mamahinga.

Ganoon din marahil ang kalangitan nang siya'y aming ilibing sa sementeryo ng Bauan, sa hantungan ng kanyang mga ninuno at mga minahal sa buhay, katabi ng Mamay at ng kanyang dalawang anak na babae. Tumatangis, tinawag-tawag namin ang kanyang pangalan—Ina, Lola, Kakang Rosa—at sa aming pag-uwi upang ipagpatuloy ang higit pang lalong lumungkot na buhay ay pagkukuwentuhanan namin ng napakaraming mga pagkakataong kami'y nakalasp ng kanyang bait, pagmamahal, at paglingap.

Hindi ko na nabalitaan, hanggang sa makauwi ako ilang buwan matapos ang kanyang libing, ang pagkamatay ng Kuya Peping, isang pinsan na parang matandang kapatid, kaya't dinamdam kong lubos ang kanyang pagpapatiwakal.

Nagpumilit siyang makahulagpos sa kahirapan at kapalaran ng pagiging anak ng parang sa pamamagitan ng paglalako kung saan may bibili ng damit sa malalayong bundok ng Kordilyera, sa pagtao sa kanyang sariling tindahan sa palengke, at sa pag-aarimuhanang kumita nang kaunti pa sa iba't ibang paraan. Hanga din ako sa kanyang sipag sa pag-aaral ng mga martial arts, tulad ng judo, jujitsu at karate, bago pa man nauso ang mga ito sa buong Pilipinas. Bata pa siya'y kinakitaan na siya ng paghahangad na makaahon, makaungos, makaasenso, at

marinig. Mahilig siya sa diskurso sa mga isyung palasak sa anumang panahon, at marahil kung naging mayaman-yaman lamang ay malamang na lumahok pa siya sa politika at tumakbo bilang konsehal ng "pinong lungsod."

Sa halip ay nagkasya na lamang siyang makipagbalitaktakan tungkol sa politika, kausap ay mga kaibigang kasinggulang at nakakatanda. Hindi matatawaran ang kanyang kasipagan. Bukod sa paglalako ng mga kumot, damit, jacket, jeans, at kung ano-ano pang paninda sa maliit niyang puwesto sa palengke ng Baguio at maging sa malalayong nayon ng bulubunduking probinsiya, kasama ang mga kapuwa tinderong may bitbit na mga balutan, nagtinda rin siya ng sweepstakes, at nang lumaon ay dumadayo pa hanggang Maynila upang magtinda ng matamis na patupat sa kung saan-saang kanto at hintuan ng sasakyan. Nabuhay siyang masipag at marangal, kung bakit minalas na hindi na talaga nagkaroon ng pagkakataong makaangat nang sapat. At may mga pagkakataong ang kamalasan ay hatid ng mga halang ang kaluluwa't walang alam kundi salantain ang kapwa. Isang araw, maraming taon na ang nakararaan, kumatok siya sa aking opisina sa Faculty Center ng UP. Ipinakita sa akin ang laslas na bulsa sa kanyang likod.

"Nasalisihan ako," wika niya, sabay iling, at kahit hindi matatawaran ang kanyang pagkabarako ay di niya mapigilang pamulahan ng mata. "Pa'no gang buhay ito? Binibiktima ka ng kapwa mo mahirap!" hinagpis niya.

"Kakaunti na ang pera ko't pangkain ko lamang habang nasa Maynila, nakuha pa sa akin ang pitaka ko," dagdag pa niya, at ang hinagpis ay waring nahahalinhan ng malalim na galit di lamang sa slasher kundi maging sa mundo.

"Baka mayroon kang pantalong kakasiya sa akin?" tanong niya.

Nakapagpalaki siya ng tatlong anak, bagama't paigting nang paigting ang krisis sa kanilang buhay. Lumiit nang lumiit ang tindahang hawak

nila sa palengke, kumonti nang kumonti ang kanilang mga paninda. Ngunit sa kabila nito'y sinikap pa rin niyang papagtapusin ng kolehiyo ang mga anak, sa kabila ng tumitinding kahirapang maabot pa ang laon nang pangarap na pag-asenso. Naghanap siya ng mauutangan upang maging bagong puhunan. Wala siyang makuhanan, maging sa mga higit na nakaalwang mga kamag-anak. Pag-uwi ko noong Paskong iyon, saka na lamang sinabi sa akin ang masaklap na balita: nagpakamatay ang aking pinsan ilang buwan na pala ang nakalilipas.

Umuwi siya isang gabing madilim mula sa paghahanap ng pagkakakitaan, umuwi sa isang tahanang mandi'y nanlamig na sa kanyang patuloy na pagkabigo, sinalubong lamang ng lamig at dilim at katahimikan. Dinatnan niyang anaki'y naghahamon at nag-aanyaya ang huling solusyon sa krisis ng buhay, at sinunggaban niya ito. Matagal din siyang pinahirapan ng muryatik bago napugto ang kanyang buhay. Bumulwak ang bula sa kanyang bunganga habang siya'y nakadapa sa sahirig, namimilipit sa tindi ng sakit na dulot ng asidong sumusunog at tumutupok sa kanyang lalamunan, sikmura at bituka, at wala nang nakapagpahesus sa kanya nang tuluyan na siyang bawian ng hininga, walang bendisyong nakapagpagaan sana sa kanyang pagtawid sa kabilang buhay na malaya sa lahat ng utang at gutom, nagmamahalan ang mga mag-anak sa kanilang pagkikitang muli, at tinatawanan lamang ng mga kaluluwa ang pinagdaanang buhay bilang isang malaking biro ng tadhana.

Ang pinakahuling pumanaw ay ang Tiyo Teryo, bunsong kapatid ng aking ama.

Walang nagkulang sa pagpapayo sa kanya tungkol sa samang dulot ng paninigarilyo, ngunit tulad ng ilang bilyong manghihitit sa daigdig, di niya kayang itakwil ang pinakamurang panandaliang aliw sa buhay – sampung minutong maginhawang paghigop ng usok at hanging may lasa at lason, ilang sampung minuto bawat oras araw-araw sa loob ng

maraming taon, isang ritwal ng paghigop at pagbuga na naging kasing-natural ng paghugot-pagbubuntong-hininga. Inakala ba niya – siya na tigib ng saya at aliw sa buhay, mahusay makisalamuha sa kahit anong pangkat ng tao (mga kapwa Batanggenyo o mga katutubong Igorot ng bulubundukin) – na balang araw ay igugupo siya ng emphysema, at ang magiging kasa-kasama saanman siya magpunta ay hindi mga katoto't kabiruan, kundi isang pampalawig ng buhay na tangke ng oksiheno? Na yaong dating liksi ng kilos, gilasa ng anyo, at kumpiyansa sa sarili ay dadaigin ng panghihina't pagkabilanggo sa kama ng ospital at bahay? Ngunit kahit nakaratay na sa ICU – ang antiseptikong silid na wari'y antayan patungo sa isang higit na malinis na walang-hanggan, na minsan ay akin na ring kinalagyan – pinilit pa rin niyang maging bahagi ng normal na inog ng buhay, nagkukuwento kahit di na halos marinig ang boses, nagtatagubilin ng mga dapat gawin sa bahay, ginugunita ang mga petsa at pangyayari at lahat ng ito'y isinusulat (o halos ay ikinakahig ng mga daliring may pigil na bolpen) sa dilaw na papel.

Binutasan ang kanyang lalamunan, na-tracheotomy, upang paalwanin ang kanyang paghinga, at nahirapan na siyang magsalita kahit pabulong. Halos palagian na ang panaklob sa kanyang mukha upang tulungan ang pagpasok ng oksiheno at ang kanyang paghinga. Dumating ang sandaling hirap na siya di lamang sa pag-anas kundi maging sa pagsusulat sa dilaw na papel, at halos di na mabasa ang nais niyang ipabatid. Di mo aakalaing ito rin ang matikas bagamat may kapayatang Batanggenyo na nakapagtala ng marahil ay rekord na bilis sa pagmamaneho mula Baguio hanggang Maynila, na nakuha niya nang wala pa yatang tatlong oras sakay ng isang Volkswagen na Beetle.

Dinalaw ko siya ilang araw bago ako bumalik sa aking trabaho sa ibang bansa. Nilibang namin siya sa pagpapalitan ng kuwento't alaala ng

mga kuwentong baryo at ng kanyang mga karanasan sa buhay. Tulad ng aking ama bago tuluyang pinanlabuan ng memorya, maraming natatandaan ang Tiyo Teryo sa kasaysayan—ang pinakamababang temperaturang naitala sa Pilipinas (sa Baguio, noong 1961, anim na antas Celsius) ay isa lamang sa napakaraming napadagdag sa kabatiran ng kanyang mga tagabantay at dalaw. Kay rami sanang kuwentong naibahagi niya sa akin tungkol sa aming nayon, sa mamay at sa Lola, at sa kanyang sariling kabataan, kung naisipan ko lamang noong-noon pa na siya’y pagtatanungin (na dapat ko ring ginawa sa aking mga tiyo at tiya at mga nakatatandang pinsang sumakabilang-buhay na)! Huli na ang lahat, gaya ng laging nangyayari.

Isang araw, habang nakaharap ako sa computer sa aking opisina sa ibayong dagat, lumitaw sa iskrin ang napakalungkot na e-mail. Wala na ang ang aming Tiyo Teryo, iniwan ang kanyang Manong Igo, ang aking ama, na nagpapagaling pa sa karamdamang halos ay umutas sa kanya, dahil nalulong sa mapanlinlang na sarap ng alak. At tulad ng lungkot na dulot sa isang magulang ng pagpanaw ng kanyang anak, marahil, sa kanyang naguguluhang isipang di pa nakakabuwelo mula sa istrok, dinamdam din ng aking ama ang maagang pagpanaw ng kanyang bunsong kapatid.

5. Simula ng isang dapithapon

Itay – isang kataga lamang sa iskrin ng aking computer, ang salitang matagal ko nang kinatatakutang mabasa sa pinakapuno ng email. Maigsi lamang ang mensahe sa katawan ng email: "Na-stroke ang Itay, comatose sa ospital."

Ang unang pumasok sa isip ko ay ang eksenang iyon ilang dekada na ang nakalipas – kaming dalawa’y naglalakad sa makintab na likod ng sing-itim-ng-gabing karo, at naglaro sa aking panginorin ang larawang ako ang amang may akay na bata habang tinutugpa ang landas papasok

sa huling hantungan, at ang aming repleksiyon ang nangingintab sa likuran ng Cadillac. Naisip kong bigla ang araw na pinangangambahan ko ay dumating na rin.

Sa mga sumunod pang mga email, nalaman kong napalabis ang kanyang pag-inom ng whisky sa isang pulong ng Rotary at natimbuwang na lamang at nawalan ng malay. Isinugod siya sa ospital at doo'y natuklasang nagkaroon ng malaking bara ng namuong dugong sanhi ng atake. Nang kritikal na ang kanyang lagay, isinakay siya ng ambulansiya mula Baguio hanggang Philippine Heart Center sa Maynila upang maoperahan at maibsan ang matinding presyon sa kanyang utak, nilagyan ito ng isang tubong bakal, at bagama't naging normal ang daloy ng dugo ay di pa rin siya nagkakamalay. Tumawag na ako sa isang ahente ng tiket, naghanda nang umuwi, at inihanda ko na rin ang sarili para sa anumang daratnan ko.

Bagama't sa buong panahon ng aking paglaki ay nasa likod ko ang aking ama't nagtuturo, nagtutulak na lalo ko pang pagbutihan ang pag-aaral, magwagi sa mga timpalak, manguna sa aking mga kamag-aral, magkamit ng mga medalya, hindi kami kailanman naging malapit sa isa't isa bilang magkaibigan o magkapalagayang-loob. Ang nagbigkis sa amin ay ang relasyon sa pagitan ng awtoridad at tagasunod, ng maestro at estudyante, ng tagahubog at tagasunod, ng direktor at aktor sa tanghalan ng buhay, sapagkat siya'y maraming pangarap na sapagkat di niya natupad para sa kanyang sarili ay hinangad niyang magkatotoo para sa kanyang panganay na anak, bagay na ikinadiskaril ng ilang sarili kong mga plano at pangarap, ngunit anumang sama ng loob ng anak sa magulang ay dagling nalulusaw kapag ang iyong ama'y nasa bingit na ng paglalaho. Wari ko pa'y hindi sinasabi sa akin ng aking mga kapatid ang buong katotohanan: naghihingalo na kaya ang aming ama at ako na lamang ang inaantay umuwi? O kaya'y paglapag ko sa NAIA ay hindi sa ICU ng ospital ako dadalhin kundi sa isang punerarya?

Umid ang mga taon sa ating pagitan / para bang ako'y di sumilang / na mula sa iyo / mandi'y kabiguan ng tunay mong pangarap / pagdating mo sa dulo / ng buhay, bagamat alam ko / minsan ako'y isang nabubuong ulap / habang ikaw ay binatilyong nakalatag / sa mainit na damo't nangangarap / sipat ng paningin ang isang pangarap / na nagkakahugis sa langit / at kislap ako marahil sa iyong matang / sumusuyod sa parang hanggang kabila ng dagat / hanggang sa ibayong daigdig / ngunit ang namagitang mga taon / sa atin ay umid.

Sa terminal ng Heathrow sa London, nagawa ko pang sumulat ng isang maigsing tula para sa aking ama. Sinisimulan ko na ang pagluluksa, ang paglalamay, ang mahabang panimdim habambuhay...

Nasa ospital pa pala siya, bagama't matatag na ang kondisyon. Nakatulong ang tubong ipinasok sa kanyang ulo, at kapag nagkakamalay ay nakakakilala naman ng mga nakapaligid sa kanya, naaalala ang mga kaarawan ng mga nakapaligid, at sa pagdaraan pa ng mga araw at buwan ay muling nakapaglakad nang may alalay, hirap manimbang, at mahina ang boses sa pagsasalita, ngunit ang mahalaga'y nanumbalik ang gamit ng kanyang isip, buhay na muli ang maraming sulok ng kanyang memorya, at nagagawa niya uling tukuyin ang layo ng mga planeta sa araw, ang mga bansa sa mundo at mga probinsiya sa Pilipinas at ang mga kabesera nila, ang mga kabatiran sa kasaysayan at agham na labis naming hinangaan noong aming kabataan.

At kapag ako na ang kanyang kausap, maaalala niya na noong ako'y lumalaki at nagpupunyagi sa pag-aaral, siya ang aking tagapagturo, tagasulong, tagatulak. Higit sa lahat, buhay pa siya, at nitong nakaraang ilang taon, kahit pabulusok na ang lakas ng katawan (dati'y nabubuhay niya ang isang kabang bigas sa gulang na animnapu) at nagsisimula nang magpinid ang mga bintana ng kanyang gunita, nakakapagpalitaw pa rin siya ng mangilan-ngilang kuwento tungkol sa nayong aming sinilangan, tungkol sa kanyang ama't aking Mamay, at tungkol na rin

sa sarili kong kamusmusan.

Ang ikalawang buhay ng aking ama ay nagbukas sa akin ng isang pintuan sa nakalipas.

Madalas ko noong mapaglimi kung ano kaya ang pagkatao ng aking Mamay, na nagsinan ko na lamang na matandang-matanda na. Ano kaya ang kanyang naging kabataan? Nakapag-aral kaya siyang katulad ko? Ano ang mga hilig niya't paborito, ano ang kanyang mga nabasang libro, at may nasulat kaya siya, sapagkat kung totoo ang pagiging manunulat ay namamana rin, siya kaya ang ninuno—bukod sa aking ama—na pinagmanahan ko ng hilig sa pagsusulat? Paano niya niligawan at napasagot ang aking lola, sumali ba siya noong Rebolusyon laban sa mga Kastila, ilan kaya ang kanyang napatay na mga kaaway, at pagkaraan, anong kabayanihan ang kanyang nagawa noong panahon ng Hapon?

Minsan, noong ako'y estudyante pa sa kolehiyo, nagawa kong interbiyuhin ang aking Mamay nang maisipan kong sumaglit sa Cupang sa kalagitnaan ng semestre. Inusisa ko siya tungkol sa kanyang mga ninuno at kanunununan, kung hanggang saan niya maaalala ang mga pangalan. At nagtagumpay naman akong pagurin siya at pasakitin ang ulo sa maghapon kong pagtatanong. Nagawa niya—o pinilit ko siya—na maalala ang pangalan maging ng kaniyang sariling Ama at Inang Tanda, ibig sabih'y ang mga magulang ng kanyang mga magulang, pati na ang iba pang kamag-anak na nangawala na noon pa mang panahon ng Kastila. Ang asul na kuwadernong pinagsulatan ko ng mga pangalang iyon ang isa na yata sa pinakamahalagang kayamanan na napasaakin sa buong buhay ko, ngunit sinamampalad itong maabo nang tupukin ng malaking apoy ang palengke ng Baguio noong 1968, kasama na ang aming tindahang pinaglagakan ko ng mutyang kuwadernong iyon.

Inusisa ko rin ang Mamay tungkol sa kanyang nakalipas, ang mga alaala ng kanyang kabataan, ng kanyang pagbibinata, kung may alam

ba siya tungkol kina Rizal at Bonifacio at sa himagsikang Pilipino. May mga tanong din akong may kinalaman sa isang paksang malaon ko nang nakakahiligan, at ito ay ang panahon sa Pilipinas bago magkagiya, ang panahon ng kolonyalismong Amerikano sa Pilipinas, ng pagsisimula ng modernismo at makabagong kulturang kanluranin sa Pilipinas pagkatapos ng matagal na pagkakabilanggo sa kabihasnang Kastila, at sabik akong malaman kung ano ang naging hugis at palatandaan nito sa isang probinsiyang tulad ng Batangas. Subalit wala akong gaanong nakuhang impormasyon mula sa aking Mamay, maliban sa ilang pangungusap tungkol sa pagkakasali niya sa isang engkuwentro ng mga Katipunero at mga Kastila sa bayan ng Bauan, at ang tanging natatandaan niya ay pagkadismaya sapagkat “napakabigat ng riple” na hawak niya at di niya halos naiputok iyon. Di ko siya natanong tungkol sa kanyang kaalaman at muwang sa mayaman, sinaunang sining at panitikan ng kalinangang Batanggenyo, ngunit may isang kamag-anak na nakabanggit sa akin minsan na ang aking Mamay at Lola Rosa ay mga batikang mananayaw ng subli, na marami kaming kamag-anak sa Aplaya, isang sityo sa Bauan malapit sa dagat, na mga bantog na manunubli at naitampok pa nga sa aklat ni Linette Mirano tungkol sa katutubong sayaw na ito ng Batangas.

Sa pagkukuwento ng aking ama pagkalabas niya sa ospital, kay rami kong natutuhan tungkol sa Mamay na labis kong ikinatuwa, at sa aking puso’y lalo ko siyang ipinagmalaki at sumumpa akong susulatin ko ang kanyang buhay – ang buhay ng isang karaniwang magbubukid na “maraming alam,” ayon sa Itay – upang mabasa ng kanyang mga kababayan, at lalo na ng mga Filipinong may pagpapahalaga sa mga sinaunang sining at kaalaman ng ating bayan. Ayon sa payak na salaysay ng aking ama, bihasang-bihasa ang Mamay sa paglala ng napakaraming uri ng buslo o basket, at lahat na yata ng uri ng tali’t lubid na ginagamit sa bahay o sa komersiyo. Sa buong Cupang, at maging sa

mga kanugnog-nayon na inabot ng kanyang mga likha, nakilala siya bilang isang dalubhasang manghahabi ng buslo mula sa kawayan at tagalubid ng panali mula sa buli.

Nakagawasiyang *balaong*, isang metro ang taas, limang talampakan ang lapad, na ginagawang imbakan ng palay, yari mula sa mga biyas ng kawayang iisang milimetro ang nipis; ng *baluyot*, kawangis ng balaong ngunit yari sa malambot na buri kaya't maaaring itupi; ng *takuyan*, isang talampakang parisukat sa sahig nito, at papakipot sa bunganga, magkabila'y nilalagyan ng tayngang tuhugan ng taling pansabit o pansinturon sa baywang, at naglululan ng mga suloy ng palay na inani sa bukid; ng *bilao*, ang pamilyar na bilugang mababaw na tahipan ng giniikan o pilian ng bigas, na binubuo ng napakasinsing mga hiwas ng kinayas na kawayan; at ng *bitsay*, kamukha ng bilao ngunit di gaanong masinsin at mayroon pa ngang maliliit na butas o pagitan upang salain ang pinakamaliliit na ipa upang gawing pakain sa baboy. Sa paglulubid naman ng panali, sinasabing siya ang pinakasanay sa bahaging iyon ng Batangas. Mula sa pagkikinis ng mahahabang hibla't pilas ng buli hanggang sa pagtitirintas at pagsusugpong-sugpong ng mga ito sa kahit anong habang naisin niya, mula sa ilang metrong panghila ng kalmot, suyod, at araro at pang-igib sa balon, hanggang sa mahahabang ahas-rolyong maaaring gamitin sa barko, mula sa mga payat na leteng na panali hanggang sa matatabang lubid.

“Nagugulat ang makakita,” salaysay ni Itay kapag maganang-magana siyang magkuwento, “kung paanong ang iyong Mamay ay nakakagawa ng isang matibay na lubid na 30 metro ang haba, mula sa mga hibla ng ticalawang-metrong buli, at naalaman ko rin kung paano niya ginagawa—ang sekreto'y nasa maingat na pagdudugtong-dugtong, pagbubuhol-buhol, at pagtitirintas ng maraming hibla hanggang kumapal nang kumapal at humaba nang humaba.”

Nakakaukit rin ang Mamay ng araro mula sa matigas na kahoy,

at nakakagagawa siya ng suyod at kalmot gamit ang matatabang taywanak na kawayan, na ang malalaking tusok ay sapat ang tigas upang basagin ang lupa sa panimula ng paglilinang. Sasandali rin niyang nalilikha ang payak na yatab na pamutol ng uhay sa panahon ng anihan. At pinakamahirap sa lahat, maestro karpintero din pala ang Mamay, na mag-isang nakakabuo ng isang maliit na kubo: siya na ang naghuhukay ng tindigan ng haliging yari sa matandang puno, siya na rin ang namumutol ng kawayang gagawing mga barakilan at suporta sa loob ng bahay, o babasag sa mga sariwang kawayang kapag napitpit ay maaari nang maging paladindingan, at siya na rin ang nangunguha at naglalapat ng mga dahong nipa sa balangkas ng bubong, upang pagkatapos ay kanyang lilibiran ang bawat hugpungan sa pamamagitan ng maninipis na taling kawayan, sa halip na gumamit ng pako o alambre, sapagkat siya’y isang maestro di lamang ng pagkakarapintero kundi pati na rin ng masinop na paggamit ng kalikasan.

“Kung gugustuhin niya, nagkaroon sana ang Mamay mo ng kaunting ipon, kung sumingil lamang siya nang husto sa mga pagawa sa kanyang mga buslo at panali at iba pang gamit. Ala’y hindi! Madalas ay di siya nasingil, namimigay na lamang, gayong pagkalaking hirap at panahon ang kanyang iniukol sa kanyang trabaho. Kung tatanggap man ng bayad ay kakaunting sentimos lamang, kahit na para doon sa pinakamasinsing buslo na pambihira ang lambot at pino. Kapag walang pambayad ang nangangailan, hindi na nasingil, at kapag may bahay na kailangang itayo, siya pa ang boluntaryong natulong...”

Lalo na noong panahon ng digmaan at hirap sa pera ang tao, ang isang pinagkakitaan nang kaunti ng Mamay ay ang pamumutol ng mahusay na klaseng kawayan, na babayaran sa kanya ng piso o uno otsenta. Puputulin niya ang mga ito, mga lima hanggang sampung metro ang haba, at ang mga ito naman ay bubuhatin ng Itay at ng kanyang mga kasamahan—tig-iisa sa balikat ang bawat isa—at magsisimula

silang maglakad sa madaling-araw patungong nayon ng Buli malapit sa Lemery at Taal, at maglalakad pabalik sa Cupang nang maginhawa na't wala nang sunong na mabigat na kawayan. Isusubi o ibabayad sa Mamay ang kanilang napagbilhan, kukuha lamang ng kaunti para sa kanilang sarili.

Ang nagisnan kong Mamay ay hindi isang matikas na maestro karpintero, kundi isang tahimik, hukot, malaki-ang-tayngang parang "bukas na pinto ng kotse," ang mga paa'y parang dalawang malaking ulo ng pinitpit na luyang natuyuan na ng putik, may kung anu-anong butlig sa magagaspang na kamay, kulay-abo ang matang anaki'y laging nagmumuta, tinutubuan ng buhok sa bungad ng taynga at sa butas ng ilong na laging mamasa-masa, nakatayo ang ubaning buhok sa patulis na ulong maraming nunal at pekas, at higit sa lahat, laging magiliw sa akin at sa lahat ng apo, tila hindi nauupo upang magpahinga kundi kilos nang kilos at gawa nang gawa gayong bahagya nang mailakad ang mahuhuna nang tuhod, na luha ng galak ang salubong sa amin pagbaba namin ng dyip na galing Muzon sa pagsisimula ng aming bakasyon, at luluha uli nang mas masagana sa sandali ng aming pamamaalam upang magbilang na naman ng isang taon bago uli magkita-kita.

6. Lagim, laro, at ligaya

Noong bata pa'y nakilala ako sa pagiging matalino sa kabila ng aking pagiging atat.

Ito ang katawagang Batanggenyo para sa isang taong utal—nag-uulit-ulit ng mga katagang bago mabigkas ay paghihirapan munang maibubulalas, kasabay ng hirap na paghinga at pananakit ng dibdib, isang kondisyong medikal na umano'y may malalim na sikolohikal na dahilan, at sa isang may ganitong kapansanan, maaari itong pag-ugatan ng inseguridad, pagkamahiyain, pagkatiwalag sa kapwa, at kawalan ng ambisyon at katuparan sa buhay. Mukhang pinalad akong mapaiba

sa mga kapwa ko at-at.

Mula kindergarten hanggang hay-iskul, bahagi na ng aking pang-araw-araw na buhay ang pagiging utal, ngunit hindi naman ito naging balakid upang ako ang manguna sa aking mga kaklase. Hindi ko alam ang eksaktong petsa na nawala ang aking pag-aat-at, at kung ano ang kagyat na dahilan, ngunit nawala ito isang araw noong ako'y nasa ikatlo o ikapat na taon ng hay-iskul. Ngunit habang ako'y utal, laking sindak ang inaabot ko tuwing uuwi ako ng Cupang kapag bakasyon, sapagkat nag-aantay na ang aking mga palabirong pinsan upang ako'y kaladkarin sa bahay na kinatakutan ko nang lubos, na parang bahay yaon ng isang mangkukulam.

"Halika, Boy (ang aking palayaw), at pakakagatin ka namin sa puki ni Ka Iláy, para mawala 'yang pag-aat-at mo!"

Masmalupit iyon kaysa sa pagtatago ng aking piniritong itlog sa ilalim ng dulang. Hatak ako sa magkabilang kamay, buong pagkaseryosong kakaladkarin ako nang ilang hakbang patungo sa bahay na yaon na buti na lamang at kahit minsa'y di ko na nasilayan, pagkat bibitawan na ako sa sandaling magngangalang na ako. Isang posibleng maagang dahilan ito ng sakit sa pusong gugupo sa akin paglipas pa ng maraming taon, kung kaya't hindi katawa-tawa ang ginagawa sa akin. Bale ba'y ni hindi nawala ang pagkautal ko sa takot—uubra lamang ang ganitong biro sa isang sinisinok—at baka nga lalo pang lumala. Sa aking imahinasyon, isa siyang kulubot at huklubang salamangkerang kapalit ng pagkagat sa kanyang birtud ay mapapawi kapagdaka ang aking kapansanan.

Hindi na naipaliwanag sa akin ng aking mga pinsan kung bakit mawawala ang aking pag-aat-at sakali't kumagat ako—sa kanilang pakana. Matay kong isipin pagkaraan ng bawat insidente ng pagkaladkad, kay raming maririkit na mutya sa nayon—bakit kay Ka Iláy pa ako kakagat? Kung sabagay, sino naman kaya sa kanila ang papayag, kahit kay raming nakatatandang dalaga o dalagita ang

madalas na magbiro sa bantog na batang matalino, “Aantayin ko ang paglaki mo!” na makapagpapaumid naman ng aking dila, at ikaaanting ng isang mahiwagang damdamin sa bata kong katawan at kaluluwa? Para sa isang batang lungsod na nagbabakasyon sa nayon, ang pagdumi ay isang balakid na kailangang harapin sa bawat araw na magdaan. Para sa isang tagalungsod na tulad ko, isang bakasyonistang dumadalaw sa nayong sinilangan, ang “pananalikod” lamang ang problemang nakaharap ko. Madilim ang looban na kinaroroonan ng kubeta. Apat ang dingding nitong walang bubong, at giba ang pintuan, kaya’t malayang makapapasok ang anumang hayop na maaaring maligaw at maakit sa pag-iri ng nahihintakutang bata.

Pinapayagan akong maglatag ng lumang diyaryo sa mas maliwanag na bahagi ng looban malapit sa bahay, ngunit tanaw naman ng sinumang mamimintanang kapitbahay, ng maglalakad o magagawi sa looban, at isa pa’y noong buhay pa ito, laging nakabantay ang askal-nayong si Spot, hihingal-hingal, nakalawit ang dila at handang sakmalin ang iyong tumpok bago ka pa man makapagpunas ng puwit. Kaya’t napilitan akong tumalungko sa ibabaw ng madilim, malalim, mabahong hukay, nakatalungko sa dalawang pirasong kahoy na mukhang mahuna na, kahit pa man suportado ng mga pahalang na kawayang lumulundo kapag tinutuntungan.

Kapag ako’y nakaupo na roon, kakaba-kaba akong titingala sa punong nakayungyong, hintakot na baka yaong napabalitang sawa na nananahan doon ay biglang lumawit o lumaglag upang pumulupot sa akin, at titingin din ako sa labas upang bantayan ang biglang pagsulpot ng bayawak na namumutiktik sa kawayanan at madalas ay bumababa upang manila ng manok, at pagtingin ko naman sa parang-gabing hukay sa ilalim ko ay mapapangiwi ako pagkakita sa maliliit, mapuputi, matatabang nagkislot-kislutang bulating nagpipilit lumabas at makatapak ng lupa, samantalang naroon ding naghahagaran,

lalapit-lalayo, ang mapupulang hantik na anumang sandali'y maaaring umakyat sa aking paa, binti, at buong katawan, at higit sa lahat, higit sa lahat! ano kaya't sa wakas ay bumigay ang mahunang tuntungan at ako'y bumulusok sa dilim at lagim, sa balaho't baho, sa isang kapalarang wika nga'y simpait at simpakla ng kamatayan? Ay, buti pang malunod sa pusod ng dagat!

Pagbuhos na ng mga unang ulan ng Abril at Mayo, kara-karakang maghuhubad kaming mga bata at tatakbo sa ulanan, di alintana ang tilamsik ng kidlat at dagundong ng kulog, sasamyuin ang singaw ng lupa at aspaltong binasa ng dagling pagdilig ng mga ulap, panakbuhan sa looban at damuhan, hanggang sa kalsada (bihirang-bihira pa noon ang mga sasakyan), o kaya'y aakyat sa punong bayabas upang matuluan naman ng ulan na lumalandas sa mga dahon at sanga, at kapag puno na sa tubig na galing sa alulod ang aserong dram na imbakan ng ulan, aakyat in ko ito upang kunwa'y nasa ilog o aplaya ako, at lalangoy paikot kasama ang milyong mga kiti-kiti na binulabog ng ulan at paslit, mapapasigaw muna sa biglang lukob ng lamig bago magpakasarp sa paglubog at pagsinghap, at nasa gayong kasiyahan ako nang sa dudungaw ang Tiya Diday upang ako'y sawayin at sigawan at balaan ng parusa kapag di ako umahon kaagad sa aking lubluban.

Namumutol kami ng mga sanga ng matigas na kakawati upang gawing tirador, ngunit kailanman ay di ko natutuhan—palibhasa'y di naman ito ang aking nakamulatan--na magpalaglag ng ibon, tuko, at anumang nilalang na nasa hangin, lupa o tubig, at nasiyahan na lamang ako na asintahin ang mga kawayan o mga bungang-kahoy sa looban at parang. Pinanood ko na lamang ang aking mga kababata sa husay nilang manudla at kumitil ng mumunting bagay sa kalikasan, palibhasa'y walang ibang libangan sa buhay, lunan at panahong kanilang nagisnan.

Gayunman ay wala kaming ipinagkaiba kapag namamasyal na sa

linang at lumulusong kami sa madidilim na agbang—mga malalim, pabulusok na landas na nagtatapos sa mga luma at natuyuang daluyan ng matandang sapa o ilog, nayuyungyungan at nabububungan ng dawag at punong halos ay di mapasok ng araw, at sa kabila nama’y matarik, paakyat na landas na pabalik sa init at liwanag ng parang. Mula umaga hanggang hapon, gagalugarin namin ang sukal at palanas, aakyatin ang mga puno ng mangga, duhat, at sinigwelas, at pag-uwi’y maghahanap ng minindal na suman, maruya, o nilupak.

Kapag dapithapon, maglalakad kaming pailaya o paibaba, sisinsay o dadaan sa bahay ng mga kamag-anak at kakilala, iilag sa mga kabag o mga paniking maliliit na mula pa sa malalayong bundok, at paglatag ng gabi, kapag napagod na sa maghapon paglalaro’t paghahabulan, mahihiga kami sa mainit-init pang aspalto ng makitid na haywey na wala nang dumadaang sasakyan, at kung hindi ang buwan na makinang na pilak sa kanyang kabilugan ay mga bulalakaw na matuling gumuguhit sa pusikit na dilim ng kalawakan at ang mga bituing iba’t iba ang laki at kinang ang pinagpipistahan ng aming mata, habang palitan kami ng mga kuwentong may kinalaman sa aming mga pakikipagsapalaran sa kararaang araw, o mga plano sa buhay pagdating na ng pasukan.

Sa paghihiwa-hiwalay naming magkalaro, uuwi na ako sa aming bahay upang kumain ng hapunan, o kung nakakain na bago maglaro ay maghahanda na sa pagtulog, ngunit bago ito’y makikinig muna sa mga kuwentong isasalaysay ng mga nakatatandang pinsan o tiyuhin at tiyahin. Noong panahong nasa pinakalumang bahay pa kami—bandang dekada ’50 pa at hindi pa nababago ang bahay naming yari sa pawid at kawayan—kaming magkakapatid at mga batang magpipinsan ay nakaupo sa kawayang sahig sa gitna ng kabahayang naiilawan lamang ng mumunting gasera o tinghoy, at habang nakikinig kami sa mga kuwento ng kapre, tikbalang at tiyanak na naglipana sa mundo pagkagat ng dilim, doon sa looban at sa mga parang na di

sakop ng kabihasan, ang maliliit naming katawan ay nagiging mga dambuhalang aninong gumagalaw sa dingding ng bahay, na lalong nagpapatingkad sa kilabot na umaaligid sa amin, hanggang magsawa sa pagkukuwento ang matatanda at ang lahat ay abutan na ng antok, maliban sa tinalaban ng matinding takot.

Sa nakatutustang init ng tag-araw at banas ng panahon tuwing Abril at Mayo sa Cupang, mayroon kaming maaasahang pampalamig – ang sorbetes ng Mamay Balás, pinsan ng aking Mamay, na matiyagang nagtutulak ng kanyang karitong may lamang isa o dalawang garapinyera ng malambot na sorbetes na kanyang ginawa sa silong ng kanyang bahay sa ilaya. Kung minsa’y dalawang lasa ang lako niyang sorbetes, banila at buko, at sa halagang singko o diyos sentimos ay puno na ang tagayan, sartin o baso, at kapag gusto mong bumulos ay bibigyan ka ng dagdag na halos ay puno uli, kaya’t napamahal siya sa mga paslit ng Cupang, sa buong buhay ng paglalako niya ng sorbetes na sinlambot ng kanyang puso, at kahit maraming taon na siyang namamayapa, kaming mga bata noon ay hinding-hindi makalilimot hanggang sa aming pagtanda, maging hanggang sa aming pagyao, sa kanyang kabaitan, sa kanyang masayahing tinig, at sa kanyang masarap at pagkamuramurang sorbetes na hindi na niya iniyaman kahit kailan.

Hanggang ngayo’y nababanggit pa rin ang kanyang pangalan sa bawat usapan tungkol sa nakalipas na panahon sa Cupang, at ang pangalan niya, sa wari ko, ay halos kasimbanal ng mga pangalan ng mga santong patnubay sa buhay ng taganayon. Sa ganang akin, baka nga higit pa siya sa santo, pagkat tuwirang nakatulong at nakapagpaginhawa ang kanyang sorbetes sa mga banas at alumpihit na kaluluwa, sa gitna ng kahirapan at kapayakan ng buhay sa aking nayon.

7. Isang kasalan

Noong “pistaym”—sa pagitan ng pananakop ng Amerikano at paglusob ng Hapon sa kaawa-awang Pilipinas—may isang Batanggenyong taga-Cupang na nag-ahente ng tabako sa Maynila.

Sa kanyang paglilibot sa mga bayan-bayang nakapaligid sa punong-lungsod, nakarating siya sa Malabon, isang bayan sa probinsiya ng noon ay Morong na di-kalaunan ay magiging Rizal, at doon niya nakilala, niligawan at pinakasalan ang isang dalagang naakit sa kanyang pagkamestisuhin at pagkamagalang. Ang mag-asawang Florencio at Fausta ay biniyayaan ng anim na anak, apat na babae at dalawang lalaki. Sa kasamaang palad, maagang binawian ng buhay ang dalawang pinakamatanda na kapwa babae. Nang pumanaw sila’y kasisimula pa lamang ng giyera sa Pilipinas.

Nagpasiya ang mag-asawang ilikas ang pamilya mula sa Kamaynilaan at iuwi muna sa lupa ni Florencio sa Cupang, sa isang liblib na sulok ng parang na kung tawagin ay komun, sapagkat hati-hati roon ang magkakaanak na kung di nagsasaka ng palay ay nagtatanim ng gulay. Kinailangang huminto sa pag-aaral ang kanilang mga anak, at naghanap na lamang sila ng kung anumang ikabubuhay sa probinsiya. Sa tagal ng hindi pagkakatira ng lalaki sa kanyang lupa upang maglako ng tabako sa Maynila, naging masukal iyon, nagtabal ang talahib at tinubuan na ng maraming kawayan, talahib at dawag ang bahaging maaaring pagtamnan ng palay o ng gulay, kaya’t mahabang panahon din ang kanyang ginugol sa paghahawan ng sukal at pagpatay sa nagkalat nilang mga ugat upang mapakinabangan ang lupa.

Mag-isa niyang hinawan at binungkal ang halos ay may isang ektaryang taniman, at di naglaon ay nagsimula na siyang makaramdam ng matinding pananakit ng dibdib. Ilang buwan niyang di ininda ang kirot, hanggang isang araw ay matimbuwang na lamang siya at mawalan ng malay. Di nagtagal at napugto na rin ang kanyang

hininga. Ang mga anak na nakatikim ng ilang buwan sa bago nilang paaralang elementarya ay napilitang huminto na naman sa pag-aaral, at sa murang gulang ay natutong maging mga mananahi at manlililip. Tumanggap sila ng patrabaho mula sa mga taga-Cupang, na sumadya pa sa kanilang liblib na tahanan sa parang para lamang magpatahi.

Ang pinakamatandang anak na babae ng Fausta, na katutuntong lamang sa gulang na labing-anim, ay nakaakit ng maraming manliligaw na binata't binatilyo mula sa nayon at poblasyon, kabilang na ang aking magiging ama. Sa lahat ng mga nanligaw sa aking ina, ang aking ama ang tunay niyang nakapalagayang-loob, palibhasa'y kapwa sila mahilig sa mga pinakausong kanta noong panahong iyon. Para nga daw hindi panliligaw ang nangyari, sapagkat sa maghaponng magkasama sila kapag dumadalaw ang Itay ay magasin ng *Song Hits* ang kanilang pinagsasaluhan.

Nakatonog naman ang ibang mga manliligaw na mukhang ang Itay na ang napipisil ng dalagang nilalangit ng marami. Maliban sa isang sanggano at sabungerong ang pangalan ay Lucio. Barako daw ito at laging may dalang balisong, ngunit hindi siya inurungan ng Itay nang sila'y magpandali sa wakas, at lalo pang tumingkad ang pagtingin ng dalaga sa kanya nang siya'y masugatan ng patalim. Sa madaling salita, pinagbawalan nang magpakita ng kahit anino ang sangganong manliligaw, at tuluyan nang nagkaibigan ang aking magiging mga magulang.

Habang naglalagablab ang digmaan sa buong Pilipinas, sa isang payapang sulok ng Batangas ay matapat na nanilbihan ang matagumpay na manliligaw sa pamilya ng kanyang napusuan, at ilang buwan pagkatapos ng digmaan—talunan na ang mga Hapones na kay raming pinatay sa Batangas, at nakabalik na ang mga Amerikanong nagbigay pa ng trabaho sa aking ama—ikinasal ang dalaga't binatang pinagbuklod ng awit, sa lumang simbahan ng Bauan. Makaraan pa ang isang taon ay

lumitaw ako sa sangmaliwanag—o sa kadiliman ng daigdig, sapagkat madaling-araw pa nga noon—at sa susunod pang mga taon at dekada ay babalik-balikan ko ang nayong iyon na sinilangan ng aking mga ninuno.

Ang maliligayang sandali ng aking kabataan ay hahanap-hanapin ko kahit hanggang doon sa ibayong-dagat na pinagtapunan ko sa aking sarili, hinahanap-hanap ko pa rin ngayong ako’y nakapagbalik-bayan na, at alam kong hanggang sa aking pagtanda at pagdadapithapon ay pagbubuntunang-hininga at haharapin ko pa rin ang mainit na ulan, ang samyo ng nabasang lupa at damo, ang halimuyak ng mga uhay ng palay, ang mga mabituong gabi ng aking sintang nayong sinilangan, at kahit kailan ay hindi na mawawalay sa aking gunita ang mga titig at himig ng isang awiting madalas ko noong marinig sa aking inang mahal sa aming payak na kubo sa ilalim ng punong mangga, *Bulalakaw, hayun, biglang kislap, bigla ring nawala, ayoko nga ng ganyang liwanag.*